

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
AVALIKU ÕIGUSE OSAKOND

Karl Kristofer Alp

KIRIKLIK KOHTUPIDAMINE EESTI VABARIIGI ALGUSAEGADEL

Uurimistöö

Juhendaja
prof. dr. iur. Marju Luts-Sootak

Tartu
2024

Eessõna

Käesolev uurimistöö on artikkel, mis on esitatud ja avaldamiseks vastu võetud Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatus 2023. Aastaraamatu eeldatav ilmumisaeg on 2025. aasta alguses. Artikli aluseks on autori poolt 27. septembril 2023. a Õpetatud Eesti Seltsi 1511. ettekandekoosolekul peetud ettekanne „Kiriklikust kohtupidamisest Eesti Vabariigi algusaegadel”.

1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Selts on Tartu Ülikooli juures tegutsev, Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud Eesti vanim teadusselts, mille põhikirjaline eesmärk ja kultuuriline missioon on edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat on Eesti vanim jätkuvalt ilmuv rahvuskultuuri ja -teadusi kajastav perioodiline väljaanne, koondades teadusartikleid, mille aluseks on seltsi koosolekutel peetud ettekanded. Väljaande artiklid on eelretsenseeritud ning Eesti Teadusinfosüsteemis klassifitseeritud 1.2 publikatsioonina.

Kuna tegemist on avaldamiseks mõeldud tekstiga, siis ei ole kaitsmisele esitatud töö vormistatud vastavalt Tartu Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilastöö vormistamise juhendile, vaid on järgitud Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatu vormistamisjuhendit. Kõrvalekaldumine tavapärasest uurimistööde vormist on juhendajaga kooskõlastatud.

Kiriklik kohtupidamine Eesti Vabariigi algusaegadel

Karl Kristofer Alp

Annotatsioon

Ajalooliselt on vaimulikud kohtud olnud iseloomulikud seisuslikule ühiskonnale. Õigusliku partikularismi tingimustes, kus igale seisusele kohaldusid eriseadused, mõistsid õigust ka eraldi kohtud. Kirikukohtute pädevuses oli lahendada vaimulikega seotud kohtuasju, millesse ilmalikud kohtuinstantsid ja uurimisasutused said sekkuda üksnes erandlikel juhtudel. Peale selle kuulus kirikliku kohtupidamise pädevusse kohtuasju, mida tänapäeval lahendatakse tsiviilkohtutes, eeskätt lahutusasjad. Võiks arvata, et sarnaselt aadlike või talurahva kohtutele, kuulusid ka vaimulikud kohtud hääbumisele seoses seisuliku ühiskonna lammutamisega Eesti iseseisvumise järel. Ometi suutis vaimulik kohtuinstants jätkata oma tegevust muutunud õiguslikes oludes, tegutsedes maailmasõdadevahelisel perioodil ja osaliselt ka iseseisvuse taastamise järel. Käesolev artikkel käsitleb luterikirikuga seotud kohtuinstantside tegevust vahetult enne Eesti iseseisvumist ning perioodil 1918–1934.

Võtmesõnad: kirikukohus, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, konsistoorium, Usuasjade Kolleegium, Vaimulik Ülemkohus, kirikuõigus

Annotation

Historically, clerical courts have been characteristic of feudal societies. In the context of legal particularism, where members of estates were subject to separate laws, the law was administered by separate courts. The ecclesiastical courts therefore had jurisdiction to hear cases involving the clergy, in which the secular courts and investigating authorities could intervene only in exceptional cases. In addition, the ecclesiastical courts had jurisdiction over cases that are today settled in civil courts, in particular divorce. One might think that, as with the court of the nobility or the peasant court, ecclesiastical courts were on the point of extinction as a result of the dismantling of feudal society following Estonia's independence. However, the clerical courts managed to continue their activities in the changed legal circumstances, operating during the inter-war period and partly also after the restoration of independence. This article deals with the functioning of Lutheran Church-related courts in the period immediately before Estonian independence and in the 1918–1934 period.

Keywords: ecclesiastical court, Estonian Evangelical Lutheran Church, consistory, Committee of Religious Affairs, Ecclesiastical Supreme Court, religious law

Sissejuhatus

Ehkki esimese asjana võivad kirikliku kohtupidamisega seoses kangastuda pildid Hispaania inkvisitsioonist, toimisid kirikukohtud ka Eesti aladel ja isegi Eesti Vabariigis. Keskajal tegutsesid katoliiklikud piiskopi- ja diakonikohtud, reformatsiooni järel täitsid seda rolli sinodid ja hiljem konsistoorium (Rebane 1982: 66). Kui varasematel aegadel oli kirikukohtute pädevus võrdlemisi ulatuslik, hõlmates kõiki kiriku ja usuga vähegi seotud asju (nt ketserlus, liigkasuvõtmine, sugukõlvatus), siis ajapikku jõudis suur osa neist riiklikku õigusemõistmisse. Isegi kui toosama inkvisitsioon võis süüdistatava surma mõista, pidi otsuse täide viima ikkagi ilmalik võim, kuna kirikus kehtis põhimõte “*Ecclesia non sitit sanguinem*”¹. Küll aga püsis kirikukohtute oluline funktsioon vaimuliku seisuse õiguste kaitsmisel ning seisust puudutavate süüasjade otsustamisel. Seisuslikus ühiskonnas valitses õiguslik partikularism. See tähendas, et igal seisusel olid omad privileegid, mis tagasid ka iga seisuse autonoomia õigusemõistmisel. Nii sai aadlike kohtuasju lahendada üksnes aadlike kohtusüsteem ning vaimulike asju kirikukohus (s.t konsistoorium). Seega oli kirikukohtu näol tegemist seisusliku institutsiooniga. Seda huvipakkuvam on asjaolu, et selline institutsioon ei lakanud toimimast pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist, kus seisused ja nende privileegid kaotati eraldi seadusega.² Kuigi kiriku roll ja õiguslik positsioon olid muutunud, jätkus kiriklik kohtupidamine Eesti Vabariigis terve esimese iseseisvusaja ning jätkus osaliselt ka pärast iseseisvuse taastamist.

¹ Lad k. tõlkes “Kirik ei janune verd”. Põhimõte, mille kohaselt võimu- ja sunnivahendite rakendamine, eelkõige surmaotsuste täideviimine, kuulus üksnes ilmalike institutsioonide pädevusse (Hattenhauer 2007: 246).

² Asutawa kogu poolt 9. juunil 1920 a. wastuwõetud seisuste kaotamise seadus – RT 1920, 129–130, 254.

Pilt 1. Saaremaa konsistooriumi pitser (*Sigillum Consistorii Oseliensis*) aastast 1726. Sellelt võib näha konsistooriumi kohtuvõimu sümboleid: taevast sirutuv raudrüüs käsi hoiab kaalusid, mis viitavad õigusemõistmisele ning kaalude all on Piibel kui õiguslik alus kohtumõistmisele. – RA, EAA.2071.1.168

Photo 1. *Sigillum Consistorii Oseliensis*, the seal of the Saaremaa Consistory, dated 1726, showing the symbols of the judicial power: an iron hand stretching out from heaven holding scales, indicating the administration of justice, and the Bible as the legal basis for the administration of justice under the scales – RA, EAA.2071.1.168.

Vaadeldaval perioodil toimus kiriku kohtupidamise muundumine avalikõiguslikust kohtuasutusest eraõigusliku ühenduse struktuuriüksuseks. See aga ei tähenda, et kirikukohtu roll olnuks Eesti iseseisvumise järel kuidagi vähetähtis. Tuleb arvestada, et näiteks 1922. aastal oli ligi 78% elanikkonnast luterlased (Eesti 1931: lk 17). Seega puudutasid kiriku tegevus ja selles toimuvad õiguslikud protsessid märkimisväärt osa ühiskonnast. Ka kirikukohtuga seotud silmapaistvad isikud – riigimehed, õigusteadlased, kohtunikud, advokaadid, notarid – annavad aimu selle institutsiooni tõsiseltvõetavusest.

Varasemas kirjanduses ei ole kiriklikku kohtupidamist siinsetel aladel kuigi üksikasjalikult käsitletud. Andres Andreseni doktoritöö ja samateemaline monograafia (2004, 2008) on Eestimaa territoriaalkiriku arengutest ja haldusest üldiselt kuni 1832. aastani, kiriklikku kohtukorraldust need ei käsitle. Põgusalt on varasema perioodi kirikukohtuid käsitletud üksnes õigusteadlased Ilmar Rebane (1982) ja Heinrich Schneider (1994) oma kohtute ajaloo ülevaadetes. Ka kirikuloolistest käsitlustest nähtub, et eesti vaimulikkonna

emantsipatsiooni ja vaba rahvakiriku loomise perioodi uurimisel pole seni leidnud kajastust esialgu riiklikku funktsiooni ja hiljem kirikusisese õigusrahu hoidja rolli täitnud kirikukohus (Kõpp 1940; Veem 1982; Rohtmets, Salumäe 2011; Saard 2010, 2018, 2020; Altnurme jt 2018). Küll aga on Priit Rohtmets puudutanud seoses EELK teoloogiliste voolude vastasseisudega mõningaid olulisemaid kohtuasju (Rohtmets 2012: 397–422).

Andres Andresen on nentunud, et luterliku kirikuõiguse uurimine ongi seni jäänud kirikuloolaste kanda ning heitnud õigusajaloolastele ette teema ignoreerimist. Andresen osutas, et kirikuõigus on jäänud välja juba Friedrich Georg Bunge õigusajaloolistest käsitlustest 19. sajandil, kuigi tema uurimisvaldkonda kuulus kogu Balti provintside positiivne õigus (Andresen 2004: 23). Kümme aastat pärast Eesti Vabariigi rajamist põhjendas teema vähest õigusteaduslikku apetiitsust õigusteadlane Alfred Brandt sellega, et riigi ja kiriku õiguslike vahekordade muutmise ehk kiriku lahutamise tõttu riigist olevat kirikuõigus jäänud üksnes ajaloolise uurimise esemeks ja seisnevatki veel üksnes vähestes spetsiaalsetes normides (Brandt 1928: 38). Eesti esimesest iseseisvusajast on üks olulisemaid käsitlusi õigusteadlase Walter Mederi artikkel, milles defineeriti tollase kirikuõiguse olulisemad mõisted ja olemus ning periodiseeriti kirikuõiguse areng Eesti Vabariigis (Meder 1938). Iseseisvuse taastamise järel on luterliku kirikuõigusega tegelenud Erik Salumäe, uurides EELK ja riigi vahelisi õiguslikke suhteid maailmasõdadevahelisel perioodil (1996, 2011) ja Merilin Kiviorg kirikuõigust avaliku õiguse osana (1997; 1998). Urmas Arumäe on kiriku tegevuse õiguslikke aluseid käsitlenud oma 2016. aasta magistritöös (2016). Riigi ja kiriku suhetest aastatel 1918–2018 ning Siseministeeriumi rollist kiriku kohtupidamises on andnud ülevaate Priit Rohtmets (2018).

Käesolev artikkel võtab fookusesse kirikliku kohtupidamise vahetult enne Eesti Vabariigi iseseisvumist ning iseseisvumise järel aastatel 1919–1935. Eesti Vabariigi eelset konsistooriumi institutsionaalset korraldust ja menetluskorda on oluline käsitleda, kuivõrd 1832. aasta kirikuseadusega sätestatud kohtumenetluse kord, karistatavad teod ja karistused kehtisid enamjaolt muutmata kujul kuni 1934. aasta EELK reformideni. Seeläbi on võimalik mõista iseseisvumise järgset kirikukohtu tegevust ja selle õiguslikke aluseid. Seejärel käsitletakse kohtukorraldust aastatel 1919–1926, mil seisusliku põhikorra lammutamise ning kiriku ja riigi lahutamise järel toimusid suured muutused riigi ja kiriku õiguslikes vahekordades. Kolmandas osas vaadeldakse kirikukohtukorraldust aastatel 1926–1935 ehk ajal, mil riik sekkus kiriku tegevusse minimaalselt ning suurem osa senisest seadusandlusest muutus kiriku siseõiguseks. 1934. aasta riigivanema dekreediga kehtestatud Kirikute ja

usuühingute seaduse³ järgi muutus senine kohtukorraldus, mis oli jätkuvalt sarnane tsaariaegse süsteemiga. Kuna reform tõi kaasa uue menetluskorra, laiema pädevuse ja kaheastmelise kohtusüsteemi, siis väärrib 1935–1940. ja hilisemate aastate kohtukorraldus ja -praktika põhjalikumat uurimist ning seega ei tule käsitlemisele käesolevas kirjutises.

Siinkohal tuleb mainida, et oma kohtuinstantsid olid ka siinsel õigeusu kirikul. Õigeusu kiriku tegevus aga rajanes teistsugusel õiguslikul alusel ja see tingis ka teistsuguse kohtukorralduse. Siin artiklis piirduakse üksnes luterliku kiriku kohtukorraldusega.

1. Kiriklik kohtukorraldus enne Eesti Vabariigi iseseisvumist

1832. aasta kirikuseadusega⁴ (lühendatult VELKS) loodi ühtne Vene Keisririigi Luteriusu Kirik, allutades luterlikud kogudused tugeva riikliku kontrolli alla (Andresen 2018: 175). Selle järgi olid Vene impeeriumi alad jaotatud seitsmeks konsistoriaalpiirkonnaks – Eestimaa, Tallinn, Saaremaa⁵, Liivimaa, Kuramaa, Sankt–Petersburg ning Moskva⁶ (VELKS § 543). Konsistooriumid allusid ülemkonsistooriumile⁷, viimane omakorda siseministeeriumile ja selle kaudu keisrile või kohtuasjades Valitsevale Senatile.

Konsistooriumi kohtulik pädevus tulenes suuresti VELKS § 553 lõige 1 punktis 3 toodud kohustusest hoida alal ja kaitsta kirikuõpetajate ja -teenrite õigusi ning nende eest seista “ülema valitsuse” ees. Konsistooriumi pädevuses oli kõikide konsistoriaalpiirkonna vaimulike ametialaste süütegude läbivaatamine ning vaimulike ja koguduseliikmete vaheliste konfliktide uurimine ja lahendamine (§ 553 lg 1 p-d 18 ja 16). Konsistoorium oli niisiis seisuslik kohtuasutus: talle allusid kõigi vaimulike süüasjad ja kaebused. Ilmalikud kohtuasutused said vaimuliku üle kohut mõista üksnes konsistooriumiga kooskõlastades. Kirikuseaduse § 585 kohustas konsistooriumi üle andma kõik §-ga 533 antud pädevusest

³ Kirikute ja usuühingute seadus – RT 1934, 107, 840.

⁴ Svod zakonov Rossiiskoi Imperii, XI kd, II raamat. 1896. Seaduse mitteametlik eestikeelne tõlge: Weneriigi Ewangeliumi–Lutheruse Usu kiriku Seadus. Tõlk. Lõo, J. Jurjew: R. Sõõt 1899.

⁵ Tallinna konsistoorium liideti 1890. aastal Eestimaa konsistoriaalpiirkonnaga ning Saaremaa konsistoorium Liivimaa omaga (Köpp 1940: 83).

⁶ Viimased kaks olid suurimad konsistoriaalpiirkonnad. Peterburi konsistooriumi alla käisid kõik impeeriumi põhjapoolsete alade luterlikud kogudused, hõlmates seejuures ka Alaska kaguservas asunud Uus–Arhangelskit, praegust Sitka linna. Moskva konsistooriumile allusid lõuna- ja idapoolsemad kogudused, ulatudes kuni Irkutskini.

⁷ Kirjanduses võidakse kasutada ka mõisteid “kindralkonsistoorium” ja “kindralsuperintendent”, mis tulenevad saksakeelsetest mõistetest “*Generalkonsistorium*” ja “*Generalsuperintendent*”. Kuivõrd “*general*” tähendab üldist või ülemat, “*General*” aga kindralit, seostudes eeskätt militaarvaldkonnaga, on Andres Andresen soovitanud kasutada mõistetena “ülemkonsistoorium” ja “ülemsuperintendent” (Andresen 2004: 66). Kasutusel on ka väljend „üldkonsistoorium“.

välja jäävad asjad ilmalikele kohtutele, mistõttu kaalutusõigus kooskõlastuse juures oli piiratud. Kuigi kaelakohtule alluvad ehk kriminaalasjad anti üle ilmalikele asutustele, sai vaimulike seisuslikke privileege ära võtta üksnes konsistoorium. Seejuures oli konsistooriumi esindajal õigus osaleda ka ilmaliku kohtu töös sõnaõigusega. Evangeelse Luterliku Kiriku pädevusse kuulusid ka perekonnaseisutoimingute tegemine ja registrite pidamine. Sellest tulenevalt oli konsistooriumi pädevuses kihluste ja abielude, laulatamiste ja lahutustega seotud asjade läbivaatamine (§ 553 lg 1 p 9). Ka see toimus kohtulikus korras.

Konsistooriumi kohtupidamine pidi alluma Vene Keisririigi seadustele ning olema kooskõlas ka vastava kubermangu seadustega (VELKS § 587). Seetõttu oli ka konsistooriumil oma nn kohtukull, nagu kõigil teistelgi keisririigi kohtutel.

Pilt 2. Eestimaa konsistooriumi kohtukull EELK Konsistooriumi arhiivist. Foto: Janis Tobreluts. Tegemist oli Peeter I antud ukaasidega kohtumõistjatele, mis pidid olema igale kohtukolleegiumi laule väljapandud. Kuivõrd tihtilugu olid ukaasid dekoreeritud keisririigi vapiga (nn tsaarikulliga) hakati ukaase nimetama kohtukulliks. Vene keeles nimetati seda peegliks e *зерцало*.

Photo 2: "Eagle of court" (*Зерцало* in russian) of the Consistory of Estonia from the archives of the Consistory of EELK. Collection of statutes enacted by the czar Peter the Great, which had to be publicly displayed in every

courthouse in the Russian Empire. It became a symbol of judicial power and since it was often decorated with the imperial coat of arms, people started to call it “an eagle”.

Konsistoorium vaatas hagnosisid ja süüasju läbi nii kirjalikul menetlusel kui ka istungitel, millest osapooled olid kohustatud osa võtma. Vastasel juhul sai isikut trahvida (§ 590); mitmekordsel ilmumatajätmisel võis see summa ulatuda kuni 15 rublani. Menetlusosalistel oli õigus kasutada ka esindajad, sh advokaate. Üldiselt toimus kohtuasjade lahendamine kirjalikult ning suulist menetlust kasutati üksnes juhul, kui kohtualuse majanduslik seis ei võimaldanud kirjalikku menetlust (§ 633). Siinjuures tuleb silmas pidada, et sel ajal muutis kirja teel asjaajamise kulukaks kõikvõimalike posti-, tempelmaksude ja muude lõivude tasumise kohustus iga esitatava dokumendi pealt.

Konsistoorium lahendas kohtuasju kahes menetluses – uurimise korra ja eraasjade korra järgi (VELKS § 596). Täna sees mõistes võib öelda, et konsistooriumi kohtuasjad jagunesid haldus- ja distsiplinaarasjadeks ning tsiviilasjadeks.

Distsiplinaarmenetluse ehk “uurimise korra” alla kuulusid vaimuliku seisuse liikmete süüteoasjad, ametialased rikkumised ning nende vastu esitatud kaebused “seisusele kõlbmata tegude” pärast (VELKS § 597). Konsistoorium juhtis ka kohtueelset menetlust süüdistaja rollis. Asjaolude väljaselgitamiseks kohustati kas konsistooriumi liiget või praosti kuulama osapooled üle ning koguma vajaminevad tõendid (§ 600). Seejuures oli nn vaimulikel süüdistajatel kohustus hoida kogu protsess salajas, kui just ei olnud kõrgendatud avalikku huvi. Vajadusel sai konsistoorium moodustada kohtuasja arutamiseks ja uurija abistamiseks komisjoni, kuhu kuulusid üks ilmalik ja kaks vaimulikku seisusesse kuuluvat liiget (§ 601). Ka komisjonile laienesid vaimuliku süüdistaja pädevused. Seejuures oli komisjonil õigus kasutada uurimisel vastava kubermangu ametkondade ja politsei abi (§ 604).

Süüalust vaimulikku oli kohtul võimalik karistada noomituse, ametist vabastamise või vaimulikust seisusest väljaheitmisega (VELKS § 478). Noomitus jagunes lihtsaks ja valjuks. Lihtne noomitus võis olla antud suulises või kirjalikus vormis praosti, ülemsuperintendendi või konsistooriumi poolt kergemate rikkumiste ning hooletusest või kergemeelsusest tulenevate rikkumiste eest, mis ei kahjustanud (tekstis: “pahandanud”) teist isikut ja millest polnud tekkinud kaebusi teise isiku õiguste rikkumise pärast. Lihtnoomitus võis sisaldada rahatrahvi kuni 15 rubla (§-d 479–481). Vali noomitus anti konsistooriumi täiskogu ees ja kanti vaimuliku teenistusraamatusse. Vali noomitus tehti teatavaks süüaluse praostkonna kõikidele vaimulikele ning tõsisema rikkumise korral kogu konsistoriaalpiirkonna

vaimulikkonnale. Sellega võis kaasneda ka rahatrahv kuni 45 rubla (§ 488). Seega, kui nt Peterburi vaimulik pani toime mõne äärmiselt kõlvatu süüteo, ei jäänud see saladuseks isegi Uus-Arhangelski vaimulikele Alaska kaguservas. Vali noomitus määrati tõsisemate rikkumiste korral, kui toimepanijal puudus tahtlus (§ 483). Ametist vabastati vaimulik suuremate ameti- ja seisusevastaste tegude eest või siis, kui ta oli kaelakohtus süüdi mõistetud otsusega, mis ei sisaldanud kõigi seisuslike õiguste äravõtmist (§ 484). Valju noomituse või ametist vabastamisega võidi karistada näiteks vaimulikku, kes oli laiskusest jätnud haigete hingehoiukohustuse täitmata (§ 498) või levitanud valeõpetust (§ 495). Seisusest väljaheitmist kohaldati aga kõige rängemate rikkumiste eest. Näiteks võidi karistus määrata õigeuskliku ristimise (§ 501), konsistooriumi loata lahutamise, „abieluvoodist ajutise lahkuminemise õnnistamise“ (§ 500) või jumalateenistuse korra rikkumise eest viisil, et see hävitab koguduse vaga meelt (§ 497).

Väljaheitmise võis toimuda kas vaimuliku ordinatsioonitunnistuse (sks *Ordinationschein*) väljanõudmisega või pühalikult konsistooriumi koosseisu ees seisusemärkide eemaldamisega (§-d 485–488). Kõigi karistuste (v.a noomitused) asemel oli konsistooriumil võimalik ka n.ö tingimisi karistusena vaimulik ajutiselt oma ametist kõrvaldada. Seda juhtudel, kui vaimulik tabati kuriteolt, vangistati ilmaliku kohtu otsusega või ka kohtumenetluse ajaks (§-d 490–491). Karistatavate süütegude kataloog kirikuseaduses oli avatud. Karistada sai ka tegude eest, mida seaduses polnud nimetatud, hinnates tekitatud kahju ulatust, rikkumise tõsidust ja toimepanija tahtlust ning võttes arvesse teiste vaimulike, piiskopi või ülemsuperintendendi arvamust (§ 504).

„Eraasjade korra“ järgi menetleti eraisikute vahelisi kohtuasju (VELKS § 598). Kiriklikest tsiviilprotsessidest moodustasid olulise osa abielude lahutamised. VELKS § 640 järgi pidi konsistoorium võimaluse korral esmalt abikaasad kohtu ees lepitama. Lepituse ebaõnnestumisel pidi kumbki pool esitama selgitused ning vajadusel leidma ka tunnistajad ning kohus alustas lahutusprotsessi. Hagi esitamise õigus oli ka igal kolmandal isikul aasta jooksul alates laulatusest, kui abielu rikkus tema õigusi (§ 367). Sätte rakendusalaiks võis olla olukord, kui üks abiellunutest oli abielus ja juba olemasolev abikaasa soovis nn liig-abielu tühisuse tuvastamist. Abielu sai lahutada § 369 alusel, näiteks truuduse murdmise, pahatahtliku mahajätmise, „abielulise kokkuelamise“ põlgamise või võimetuse korral. Abielulahutuse õiguslikud alused oli reguleeritud VELKS §-des 369–371, 373–374 ja 376–383. Seejuures selgitas kohus välja süüdlase, kellel keelati karistuseks uuesti abielluda (§ 656). Enamasti karistati nii abielurikkujaid kui ka abikaasa pahatahtlikult hüljanuid (§ 656 p

3). Peale selle otsustas kirikukohus ka abielus sündinud laste hooldusõiguse küsimuse (§ 656 p 4). Kui kohus tegi otsuse eelpool nimetatud punktides, lahutati abielu kindla vormeli alusel. Esmalt manitses ülemsuperintendent (või konsistooriumi mõni muu volitatud liige) abikaasasid ning kuulutas seejärel nende abielu lahutamaks⁸. Seejärel pidi ta võtma abikaasadelt nende sõrmused ning laskma oma käel lahutatute vahel vabalt langeda, lüües paari lahku (§ 657). Sellega loeti abielu lahutamaks.

Konsistooriumi otsuste peale oli õigus esitada apellatsioonikaebusi ülemkonsistooriumile (VELKS § 668). Ülemkonsistoorium oli Peterburis asunud kõigi Vene impeeriumi luterlike konsistooriumite tegevuse üle järelevalvet pidav koordineeriv institutsioon. Selle struktuur oli sarnane kohalike konsistooriumitega, kuid ilmaliku presidendi ja ülemsuperintendendi määras keiser (§ 562) ning assessorid valis siseminister konsistooriumite esitatud kandidaatide hulgast (§ 563). Ülemkonsistooriumi olulisim ülesanne oligi apellatsioonikaebuste menetlemine (§ 569 lg 1 p 1). Nii näiteks sai lahutuse järel anda ülemkonsistoorium loa uuesti abiellumiseks, kui konsistoorium oli seda keelanud (p 6). Ülemkonsistooriumi pädevusse kuulus ka konsistooriumi otsuste tühistamine (p 9) ja kirikupatroonide kaebuste läbivaatamine (p 8). Ülemkonsistooriumi pädevuses oli konsistooriumite ja nende juhtide tegevuse (p 2), kirikute eelarve ja raamatupidamise (p 3) ning vaimulikuseisuse ülalpidamiseks mõeldud maksude korraldamine ja nendest saadavate tulude haldamise (p 4) õiguspärasuse kontrollimine.

Ülemkonsistooriumi kohtumenetluse kord oli üldjoontes sarnane konsistooriumikohtu omaga (VELKS § 689). Tuleb täheldada, et edasikaebamine ülemkonsistooriumile ei olnud lihtne. Kaebuse sai esitada üksnes seitsme päeva jooksul pärast konsistooriumi otsuse väljakuulutamist ning apellatsiooni eest nõuti lõivu 17 rubla ja 50 kopikat. Ilmselt taheti hoida üle kogu impeeriumi laekuvate edasikaebuste arvu madalana. Kui seitsme päeva jooksul esitati konsistooriumile taotlus otsuse edasikaebamiseks, kontrollis kohus kaebuse õiguspärasust ning suunas seejärel kaebuse ülemkonsistooriumile (§ 675). Edasi sai kaevata nii isiku enda algatatud kohtuasju kui ka ametikohustuste täitmise, kiriku õpetuse, jumalateenistuste pidamise ja laiemalt usuga seotud otsuseid. Küll aga pidi kaebaja selgelt

⁸ Selleks pidi ülemsuperintendent lausuma kindla vormeli: “Nõnda kui ettepanud tõenduste läbi on küllalt selgeks saanud, et see sinu abikaas NN. Jumala kartust äraunustades ja Tema püha sõna vastu selle läbi, et ta sinuga pahasti ümber käis (või muul põhjusel), süüdlaseks on saanud ja selle läbi oma abielu õigused sinu kohta on kaotanud, kuulutan mina, NN., Jumala nimel ja Tema püha sõna võimul sind, NN. abielust lahti, milles sina elasid ja annan sulle, NN, õiguse kus ja millas sina hääks arwad uuesti abielusse astuda, aga selle vastu sinule, NN, keelatakse sellega waljusti ära kuni lubasaamiseni uuesti abielusse heita.” (Weneriigi 1899: 75).

välja tooma, kuidas edasikaevatav otsus teda negatiivselt mõjutab (§ 672). Edasikaebamisele ei kuulunud otsused, mis puudutasid jõustunud otsuste täitmisele pööramisega seotud korraldusi, poolte vandel põhinevaid asju ning vaimuliku seisuse liikmete distsiplinaarasju, kui karistus piirdus noomituse või alla 45 rubla suuruse rahatrahviga (§ 669).

Kui edasikaebaja ei jäänud rahule ka ülemkonsistooriumi otsusega, oli tal õigus kaevata otsus edasi Valitsevasse Senatisse. Sellega üldjoontes moodustus kirikuseaduse järgi hierarhia, kus konsistooriumi otsuseid sai edasi kaevata ülemkonsistooriumile ja neid omakorda kassatsioonikorras Valitsevasse Senatisse. Küll aga olid § 570 kohaselt suureks erandiks lahutusasjad, kiriku õpetuse, jumalateenistuste ja muude talitustega seotud asjad ning õpetajate ametist vabastamise ja vaimuliku seisusest väljaheitmisega seotud kohtuasjad. Nendes küsimustes langetas ülemkonsistoorium lõpliku otsuse, mida Valitsevale Senatile edasi kaevata ei saanud, kuigi tegemist oli kõigi Vene impeeriumi kohtute kõrgeima astmega.

2. Kiriku kohtukorraldus Eesti Vabariigi iseseisvumise järel

Eesti iseseisvumise järel delegeeris Eesti Ajutine Valitus 18. veebruaril 1919 antud määrusega⁹ VELKS järgi varem keisrile kuulunud pädevused endale, Vene siseministri ja ülemkonsistooriumi pädevused siseministeeriumile ning Valitseva Senati pädevused Riigikohtule. Eestimaa konsistooriumi võimupiire laiendati kogu Eesti Vabariigi territooriumile, ühendades selle alla seni Liivimaa konsistooriumile allunud Lõuna-Eesti kogudused.¹⁰ Määrusega jäeti ka 1832. aasta kirikuseadus jätkuvalt kehtima. Kuna “Manifest kõigile Eestimaa rahvastele”¹¹ sätestas olulise põhimõttena kõigi kodanike võrdsuse seaduse ees, s.t. seisuslike eesõiguste puudumise, oli senine patронаadiõigusele tuginenud kogudustekorraldus ajale jalgu jäänud. Seepärast kehtestas Ajutine Valitsuse 15. aprillil luterlike koguduste ajutise korralduse.¹² Aasta hiljem, 9. juunil 1920 võttis Asutav Kogu Eesti Vabariigi ajutise valitsemise korra¹³ § 4 alusel vastu Seisuste kaotamise seaduse. Seadusega keelati seisuslike nimetuste, tiitlite ja aunimetuste kasutamine ning kehtivuse

⁹ Ajutise Valitsuse poolt 18. veebr. 1919. a. vastuõetud määrus. Ew. – Lutheri usu konsistoriumite asjus – RT 1919, 12, 30.

¹⁰ Samas

¹¹ Manifest kõigile Eestimaa rahvastele. – RT 1918, 1, 1.

¹² Ajutise Valitsuse poolt 15. aprillil 1919. a. vastuõetud seadus. Ew. Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus. – RT 1919, 28–29, 71.

¹³ Asutava Kogu poolt 4. juunil 1919. a. vastuõetud Eesti vabariigi valitsemise ajutine kord. – RT 1919, 44, 91.

kaotasid kõik seisuste privileegid. See avaldas mõju ka kiriklikule kohtupidamiskorrale, kuivõrd konsistooriumi üks funktsioone oli oma seisuse liikmete õiguste kaitse (VELKS § 553). Juba 1917. aasta maist olid kirikus alanud reformid seni baltisaksa vaimulikke soosinud patronaadiõigusel põhineva kirikukorralduse muutmiseks. Selle tulemusena võeti 1917. aasta 31. mail toimunud kirikukongressil suund iseseisva EELK ja demokraatliku kirikukorralduse loomisele.¹⁴ 10. septembril 1919 Tallinnas toimunud II–I kirikukongressil otsustati vastu võtta oma põhikirja, mille kirikukorraldus rajanes esimesel kongressil paika pandud põhimõtetel.¹⁵ Põhikirja õiguspärasus seati hilisematel aastatel kahtluse alla, kuna VELKS kehtis jätkuvalt, aga põhikirjaga loodud institutsioonid kaldusid VELKS–s sätestatust kõrvale.¹⁶ Sellekohasele arupärimisele vastates leidis siseminister Kaarel Einbund (Eenpalu), et põhikirja ja selle alusel tegutsevad institutsioonid on legitiimsed. Need olevat tekkinud revolutsioonilistes oludes ning valitsus on neid revolutsioonilistes oludes muutunud olukorda tunnistanud, täpsemalt: kinnitades valitsuse otsusega konsistooriumi koosseisu¹⁷ (II Riigikogu 1935: 839).

Kuna Vene-aegne kirikuseadus jäi kehtima, toimus kohtupidamine konsistooriumis üldjoontes endistel alustel. Ka EELK põhikirja § 42 p-d 1 ja 2 sätestasid konsistooriumi ülesandena kirikuseaduste täitmise ja kirikuvara valitsemise üle järelevalve pidamise. Punktist 3 tulenes otsene pädevus menetleda vaimulike peale esitatud kaebusi ning neid toimepandud süütegude eest kohtulikult karistada. Muudatused tulenesid aga peamiselt iseseisvusmanifestis sõnastatud võrdsuspõhimõttest ning seisuste kaotamise seadusest. Näiteks kadus konsistooriumi sõnaõigus vaimulike kohtuasjade menetlemisel ilmalikes kohtutes. Niisamuti ei olnud nüüd enam võimalik seisusest väljaviskamine koos kõigi privileegide äravõtmisega – maksimumkaristusena sai vaimulikku ametist tagandada.

Esimestel aastatel oli konsistoorium koormatud lahutusprotsesside menetlemisega, mille arv oli sõja-aastatest tingitult hüppeliselt kasvanud (Saard 2018: 267). Ainuüksi 1919.

¹⁴ Eesti vaimulikkonna emantsipatsioonist ja EELK loomisest vt Saard 2010, 2020. Saardist eristuva käsitluse on pakkunud kirikuloolased Priit Rohtmets ja Erik Salumäe (2011). Selle ligi kümne aasta taguse väitluse näol oli ilmselt tegemist olulisima diskussiooniga EELK ajaloo kohta. Viidatud käsitluste õiguslikud aspektid vääriksid küll senisest enamat tähelepanu ja ehk isegi ümberhindamist, kuid see ei ole käesoleva artikli ülesanne.

¹⁵ Õigupoolest ei võetud sellel kongressil vastu kindlat dokumenti, vaid anti redaktsioonitoimkonnale ülesanne see lõplikult kokku panna ning kogudustesse saata (Arumäe 2016: 34). Hilisemas põhikirja tõlgendamise vaidluses, kas § 3 toodud õpetuse alustes peaks olema mainitud “protestantismi vaim”, andis see alust süüdistada Theodor Tallmeistrit selle fraasi lisamises põhikirja omavoliliselt. Redaktsioonitoimkonna liikmena olevat tema viimasena redigeerinud põhikirja enne trükkiminekut (Rohtmets 2012: 125).

¹⁶ Vt lähemalt: Salumäe 1996: 12–17; Rohtmets, Salumäe 2011; II Riigikogu 1925: 67–73.

¹⁷ Nimetused. – RT 1919, 79–80, III.

aastal registreeriti 258 lahutusasja,¹⁸ mis eeldasid konsistooriumi poolt asjaolude ja süüdlaste väljaselgitamist ning otsustamist neile edasiseks abiellumiseks loa andmise üle. Seejuures ei ole teada, kas lahutamisel kasutati kohtuasjade suurest arvust hoolimata endiselt VELKS § 657 sätestatud vormelit. Olukorras, kus ühel istungil võidi menetleda kümneid kaasusi, anti lahutusasjade otsustamine valdavalt neile konsistooriumi liikmetele, kes elasid alaliselt Tallinnas (Rohtmets 2021: 145). Üldiselt olid otsused juba sekretäri poolt ette valmistatud. Ta teenis sellega 75 marka tulemustasu iga juhtumi pealt (Rohtmets 2021: 147). Konsistooriumi koormust kohtuasjades vähendasid märgatavalt 1922. aastal vastuvõetud abieluseadus¹⁹, mis võimaldas tsiviilabielude sõlmimist, ning 1923. aasta abieluasjade kohtupidamise kord²⁰, millega läks abielude lahutamine riiklike kohtute pädevusse. Sellega lõppes lahutusasjade menetlemine konsistooriumis.

Jätakuvalt kehtis ka VELKS järgne apellatsioonikord. Konsistooriumite asjus kehtestatud määrusega 18. veebruarist 1919 delegeeriti senised VELKS § 569 sätestatud ülemkonsistooriumi pädevused siseministeeriumile ning määruse lõike 3 alusel loodi siseministeeriumi juurde Usuasjade Kolleegium, mis pidi täitma ülemkonsistooriumi rolli. Erinevalt ülemkonsistooriumist, mille liikmed nimetas ametisse keiser (VELKS § 563), nimetas kolleegiumi liikmed siseminister ning sellega jäi “uus ülemkonsistoorium” täielikult siseministeeriumi haldusalasse. Kolleegiumisse kuulus 3 liiget, kellest kaks pidid määruse kohaselt olema juriidilise haridusega ministeeriumiametnikud ning kolmas vaimuliku seisuse esindaja (määruse andmise hetkel polnud veel seisusi kaotatud). Kolleegiumi juht oli ministri asetäitja Eduard Kübarsepp, teiseks “ilmikliikmeks” omavalitsuste kogu esindaja Evald Dolf ja vaimulikuks liikmeks esimestel aastatel Aleksander Mohrfeldt (Mäevälja).²¹ Sarnaselt konsistooriumile töötas kolleegium suure koormusega kuni 1923. aasta maini, mil tuli läbi vaadata apellatsioone konsistooriumi lahutusotsustele. Neil aastatel kogunes kolleegium kord nädalas (Rohtmets 2018: 82). Apellatsioone konsistooriumi lahutusotsustele oli suhteliselt vähe: 1920. aastal 23, aastatel 1921 ja 1922 mõlemal 22 ning 1923. aastal 27 (Valitsusasutiste 1934: 212). Eraldi menetlus, mis jäi üksnes kolleegiumi pädevusse, oli uuesti abiellumise lubade andmine: 1920. aastal oli taotlusi 35, 1921. a 19, 1922. a 30 ning 1923. a 10 (Valitsusasutiste 1934: 211). Kolleegiumi otsus lahutus- ja uuesti abiellumiseks loa andmise asjades oli lõplik. Peale selle andis kolleegium lubasid kogudustele kinnisvarade

¹⁸ Hagide, apellatsioonide ja riigilõivude nõõriraamat 1916–1920. – EELKKA.1. pagineerimata.

¹⁹ Riigikogu poolt 27. oktoobril 1922 a. vastu võetud Abielu seadus. – RT 1922, 138, 88.

²⁰ Riigikogu poolt 20. veebruaril 1923 a. vastu võetud Abielu asjade kohtupidamise kord. - RT 1923, 33–34, 22

²¹ Protokoll nr 1, 21.03.1919 – RA, ERA.14.1.212, 1.

võõrandamiseks, pantimiseks, pikaajalisele rendile andmiseks ning lahendas koguduste ja eramatmispaikade asjad (Valitsusasutiste 1934: 212).

Kuigi VELKS järgi oli ka kõige intensiivsema isikute õiguste riivega kolleegiumi otsus – uuesti abiellu astumise keeld – lõplik, oli süüdimõistetutel võimalik taotleda armuandmise korras keelu tühistamist. 1920. aasta põhiseaduse § 60 punkti 8 kohaselt oli armuandmine Vabariigi Valitsuse pädevuses. Aastatel 1921-1923 andis valitsus armu 35 isikule, kellel oli keelatud uuesti abielluda. Esimene armuandmispalve rahuldati 1921. aasta 19. veebruari Vabariigi Valitsuse otsusega.²² Tegemist oli 1916. aastal Eestimaa konsistooriumi poolt lahutatud ja abielu rikkumises süüdimõistetud Anna-Marie Isakuga. Armuandmine abielu- ja lahutusasjades on küllaltki ebaharilik, kuivõrd üldiselt vabastatakse amnestia alusel isikuid kriminaalkaristuse kandmisest. Lisaks õiguslikule küljele on ka keeleliselt huvitav ja humoorikas viidatud konstruktsioon, millega valitsus „jagas noorpaaridele armu“.

Sarnaselt varasematele ülemkonsistooriumi otsustele sai ka kolleegiumi otsuseid, mis VELKS § 553 järgi konsistooriumite ainupädevusse ei kuulunud, edasi kaevata VELKS § 690 alusel, kuivõrd konsistooriumite asjus antud määrusega delegeeriti Vene Valitseva Senati pädevused Riigikohtule (lg 4). Riigikohtu pädevust piiras VELKS § 570, mille kohaselt lahutusasju või lahutuse järel uuesti abiellumise, kiriku õpetuse, teenistuse ja talitustega seonduvaid ning vaimulike ametist vabastamisega seotud otsuseid edasi kaevata ei saanud. Seda tõestas ka Jüri Kuusemäe kassatsioonikaebus kolleegiumi otsuse peale tema ja abikaasa Madli lahutuse asjus. Riigikohus ei võtnud asja menetlusse ning selgitas, et Usuasjade kolleegium on endise Kindral-Konsistooriumi[sic!] õigusjärglane, kelle otsused ei kuulu kassatsioonikorras vaidlustamisele.²³ Seetõttu jõudsid Riigikohtu administratiivasjade osakonda vaid üksikud kaebused. Küll aga lahendas Riigikohus 1926. aastal nt Viljandi Jaani kiriku edasikaebust konsistooriumi ja kolleegiumi otsuste peale, millega ei tunnustatud kogudusest eraldunud saksakeelset tiiba eraldiseisva kogudusena.²⁴ Üldiselt aga Riigikohtu otsustest murrangulisi seisukohti ei tulnud ega saanudki tulla. Riigikohus kui kassatsiooniisntants ei kontrollinud enam sisulisi asjaolusid, vaid andis üksnes hinnangu, kas eelnevates astmetes oli seadusi kohaldatud õiguspäraselt.

²² Wabariigi põhiseaduse § 60 p. 8 põhjal 19. weebr. 1921 a. wastuwõetud wabariigi walitsuse otsus – RT 1921,14, lk 86.

²³ Riigikohtu administratiiv-osakonna toimetused N459–1923 a. – RA, ERA.14.1.1155, 188.

²⁴ Riigikohtu administratiiv-osakonna toimetused nr. 1206II–1926 a. – ERA.14.1.1322, 31.

Tulenevalt tsaariaegse õigusliku raamistiku edasikehtimisest kuni 1926. aastani, olid konsistoorium ja Usuasjade Kolleegium Eesti Vabariigi algusaastatel kohtuasutused. Kuivõrd Usuasjade Kolleegiumi otsusi sai üksnes Riigikohtus vaidlustada, andis see konsistooriumi otsustele rahukohtutega (tänapäevased maakohutud) samaväärse kaalu ning seadis Usuasjade Kolleegiumi rahukogudega (tänapäevased ringkonnakohtud) samale astmele. Seetõttu käsitletakse konsistooriumi ja Usuasjade Kolleegiumi ka omaaegse Eesti Vabariigi kohtusüsteemi osana (vt Anepaio 1994).

3. Vaimulik Ülemkohus

1920. aasta 21. oktoobril jõustunud põhiseaduse²⁵ § 11 lõige 4 sätestas, et Eestis riigiusku ei ole. Kuigi viidatud sätte järgi pidi kirik olema riigist lahutatud, jäi esimestel iseseisvusaastatel kirik riigiga seotuks. Usuühingute ja nende liitude seaduse²⁶ (lühendatult UNLS) jõustumisega 1926. aastal lahutati kirik riigist ka tavalise seaduse tasandil ning seni kehtinud VELKS kaotas seadusena kehtivuse. VII kirikupäev 1926. aastal jättis selle aga kehtima kirikusisese õigusaktina. Täpsemalt öeldes kohaldati üksnes neid sätteid, mida polnud muudetud kiriku enda põhikirja ega muude otsustega. Kohaldamata pidid jääma ka sellised sätted, mis olid seotud seisuslike privileegidega (KT 1926, nr 4, lk 1). Seega jäi EELK sees VELKS jätkuvalt kehtima UNLS ja kiriku põhikirja kõrval.

Seoses UNLS jõustumisega pidi tegevuse lõpetama Usuasjade Kolleegium siseministeriumis. Esialgu see siiski veel toimis, kuivõrd enne seaduse vastu võtmist menetlusse võetud asjad vajasisid lahendamist. Küll aga võib väita, et üleminekut uuele regulatsioonile ei saa pidada kuigi sujuvaks. Kuigi uus seadus, mis tühistas seni riigi ja kiriku suhteid reguleerinud seadused, oli jõustunud juba 1926. aasta 1. jaanuaril, suunas konsistoorium veel 1926. aasta 7. mail Usuasjade Kolleegiumile Tartu Maarja koguduse edasikaebuse ning 6. juulil esitas samas asjas täiendavaid dokumente. Ministri abi Kübarsepp teatas 5. augustil, et seoses uue seaduse jõustumisega ei saa kolleegium enam edasi tegutseda ning saatis apellatsioonikaebuse tagasi konsistooriumile.²⁷

²⁵ Asutawa Kogu poolt 15. juunil 1920 a. vastu võetud Eesti vabariigi põhiseadus - RT, 09.08.1920, 113–114, 243.

²⁶ Riigikogu poolt 12. novembril 1925 a. vastu võetud Usuühingute ja nende liitude seadus – RT 1925, 183–184, 96

²⁷ Kirikute kaebused usuasjade kolleegiumile. – RA, ERA.14.1.1322, 51

Kirikus aga nähti siiski vajadust apellatsiooninstantsi järele. Seda näitavad ka mainitud katsed pöörduda pärast UNLS jõustumistki siseministeeriumi poole. 1926. aasta 3.–5. märtsil toimunud erakorralisel kirikupäeval otsustati asutada Vaimulik Ülemkohus (KT 1926, nr 4, lk 1). Vastavalt EELK põhimääruse §-le 55 said isikud vaidlustada konsistooriumi otsuseid Vaimulikus Ülemkohtus, kes võis need tühistada või jõusse jätta. Kohtu tegevust pidi juhtima ilmalik juriidilise haridusega esimees. Temale lisaks pidid sinna kuuluma ka kaks vaimulikust kaasistujat ning kaks ilmalikku kaasistujat, kellest vähemalt üks pidi olema juriidilise haridusega. Teadlikult oli institutsioon mõeldud asendama Usuasjade Kolleegiumit ehk omaaegse ülemkonsistooriumi aseainet (Kaja 1926: 5).

Vaimuliku Ülemkohtu esimene koosseis oli igati esinduslik, kuivõrd sinna kuulusid omaaegsed tuntud ühiskonnategelased. Kohtu esimeheks valis kirikupäev kohtuministri ja hilisema riigikohtuniku Rudolf Georg Gabreli, ilmalikeks liikmeteks olid õigusteadlane ja poliitik Jüri Uluots ning Tartu Ülikooli prorektor ja endine kuraator, teoloog Peeter Pöld. Kolleegiumi vaimulikud liikmed olid praostid Aleksander Mohrfeldt ja Konstantin Thomson (KT 1926, nr 4, lk 1). Vaimulik Ülemkohus pidas oma esimese koosoleku 19. oktoobril 1926 konsistooriumi assessori Hugo Bernhard Rahamäe korteris.²⁸ Esimene arutatav asi oligi siseministeeriumist tagasi saadetud Maarja koguduse kaebus. Esimesel koosolekul lepitati kokku ka töökorraldus. Lähtudes V kirikupäeva otsusest pidi kohus jätkuvalt kohaldama 1832. aasta kirikuseadust ning õiguslünkade korral lähtuma administratiiv-kohtupidamise seadusest²⁹ (KT 1926, nr 4, lk 1).

Võrreldes Usuasjade Kolleegiumiga käis Vaimulik Ülemkohus koos pigem harva. Töö vähenemise tingis 1923. aastal jõustunud abieluseadus, millega kadus kirikul ja kolleegiumil pädevus menetleda lahutusasju ning anda lubasid uuesti abiellumiseks. Need kaks menetluste liiki olid peamised, millega kolleegium omal ajal tegeles. Aastatel 1926–1934 menetles Vaimulik Ülemkohus kokku 29 kohtuasja (1927 a. 3 kohtuasja, 1928 a. 4 asja, 1929 a. 2 asja, 1930 a. 7 asja, 1931 a. 2 asja, 1932 a. 4 asja, 1933 a. 2 asja, 1934 a. 3 asja, 1935 a. 2 asja).³⁰ Valdavalt oli tegemist kaebustega konsistooriumi otsuste peale, mis enamasti puudutasid ametisse nimetamisi, ametist vabastamisi ning noomitusi.

²⁸ Protokoll 1, 19.10.1926 – EELKKA.1.5.1, l 1.

²⁹ Ajutise Walitsuse Poolt 12. weebr. 1919. a. wastuwõetud seadus. Administratiiv-kohtu kord. – RT 1919, 10, 23.

³⁰ Vaimulik Ülemkohus – EELKKA.1.5.2.

Vaimuliku Ülemkohtu silmapaistvaimaks kohtuasjaks kujunes Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeistri protsess, mis ühtekokku vältas aastatel 1925–1932. Tallmeistri kohtuasjas peegeldusid 1922. aasta III kirikupäeval kujunenud sisepinged. Vaidluse all oli põhikirja § 3 sõnastus, millega sätestati EELK usutunnistus ning arutati, kas koguduse õpetuse aluste sättest tuleks eemalda osutus “protestantismi vaimule” (Rohtmets 2012: 143). Selle täienduse kaotamise tulisemad pooldajad olid konservatiivsed vaimulikud, valdavalt köstrid, aga ka paljud koguduseliikmed, eelkõige baltisakslased (Rohtmets 2012: 151), kes leidsid, et selle üldklausliga kaugenetakse liigselt pühakirjast, ning soovisid siduda õpetust rangemalt pühakirjaga. Liberaalsemad, peamiselt usuteaduskonnas ja konsistooriumis töötavad vaimulikud (Rohtmets 2012: 51) eesotsas Tallmeistriga pooldasid klausli säilitamist ning liberaalsele teoloogiale omast Piibli tõlgendamist. Liberaalse ja konservatiivse leeri vaheline pinge aina kasvas, mõne aja pärast lisandus ka nende kahe vahel kompromissi otsiv kirik-konfessionaalne vool (Rohtmets 2012: 221). Vastasseis voolude vahel oli läinud nii teravaks, et ähvardas EELK lõhestada. Lõpuks olid kõik voolud mingil moel organiseerunud ning igal oma ajaleht, mida kasutati vastaste ründamiseks. Liberaalsete häälekandjas Protestantline Ilm avaldas Tallmeister korduvalt kriitikat ka konsistooriumi aadressil.

Suuresti Tallmeistri kriitilistest kirjutistest ajendatuna algatas konsistoorium 17. septembril 1925 “uurimise-korra” järgi menetluse ning kohustas assessor Artur Sommerit vastavalt VELKS §-le 600 koguma tõendeid Tallmeistri vastu. Sommer edastas 9. detsembril 1925 konsistooriumile korrigeeritud ettekande, millele toetudes esitati Tallmeistrile süüdistus VELKS §-de 253, 432 ja 444 rikkumises (Rohtmets 2012: 404). Vana kirikuseaduse § 253 keelas avaldada kiriku õpetuse vastaseid suulisi ja kirjalikke seisukohti; § 432 pani kirikuõpetajatele erilise hoolsuskohustuse juhinduda oma tegudes ja väljaütlemises kiriku õpetusest ning hoiduda igasugusest käitumisest, mis võiks sellele vastanduda; § 444 keelas aga jutlustajatel vastu võtta ametikohta, mis ei ole kooskõlas vaimuliku seisuse tegevustega. Konsistooriumis loodi tõendite hindamiseks komisjon, kuhu kuulusid konsistooriumi liikmed Waldemar Thomson, Ado Köögardal ja Alfons Hintzer. Komisjon esitas märtsis 1926 oma arvamuse, milles leidis, et neil pole piisavat ülevaadet Tallmeistri vaadetest, et teda saaks vastutusele võtta (Rohtmets 2012: 405). Sellest hoolimata menetlus jätkus ning 19. septembril saadeti materjalid ka Tallmeistrile tutvumiseks, kes andis suulised selgitused oktoobris. Seejärel edastati Tallmeistrile 2. detsembril täiendatud süüdistusakt, millele Tallmeister esitas 31. detsembriks oma kirjaliku vastulause. Selle ametliku menetluse kõrval käis aga nn brošüürisõda, kus Tallmeister avaldas konsistooriumi kritiseeriva brošüüri koos

süüasja materjalidega, millele vastas konsistooriumi assessor Rahamägi omakorda Tallmeistrit ründava brošüüri ja sellele vastas Tallmeister veel ühe brošüüri (Rohtmets 2012: 408). Aprilli alguses 1927 moodustati uus komisjon koosseisus Sommer, Hintzer ja Alfred Nirk ning 8. juunil otsustas konsistoorium vastavalt VELKS §-le 484 heita Tallmeister välja vaimuliku seisusest. Konsistoorium kasutas just niisugust sõnastust, ehkki seisused olid Eesti Vabariigis juba seitsme aasta eest kaotatud. Tallmeisterile heideti ette kiriku õpetusest kõrvalekaldumist, mis pidi muu hulgas seinema Kristuse neitsistsündimise ja ülestõusmise eitamises. Raskendava asjaoluna toodi välja ka Tallmeisteri tegevust nende seisukohtade levitamisel kirjasõnas ja jutlustel (Rohtmets 2012: 417).

Tallmeister esitas konsistooriumi otsuse peale 15. juunil 1927 apellatsioonikaebuse Vaimulikule Ülemkohtule. Ta nõudis otsuse tühistamist, sest selle teinud konsistooriumikoosseis ei olnud tema väitel legitiimne. Tallmeisteri arvates tulnuks pärast EELK uue põhikirja registreerimist valida uus konsistooriumi koosseis. Kohus nõustus Tallmeistriga ja tühistas 1928. aasta veebruaris konsistooriumi otsuse, mõistes Tallmeisteri kasuks välja ka kohtulõivu.³¹ Konsistoorium aga ei rahuldunud kohtu otsusega ning kuigi EELK siseselt kehtinud VELKS § 570 lg 3 järgi pidi ülemkonsistooriumi, antud juhul Vaimuliku Ülemkohtu otsus olema lõplik, soovis konsistoorium põhimääruse alternatiivse tõlgendamise teel sellest mööda minna. Väites, et kirikuelu oluliste küsimuste otsustamine on EELK kõrgeima organi ehk kirikupäeva pädevuses, saatis konsistoorium Vaimuliku Ülemkohtu otsuse edasi X kirikupäevale otsustamiseks. Tallmeisteri kohtuasi võetigi arutlusele 19.–21. juunil 1928 toimunud kirikupäeval, kus kõlas hurjutavaid sõnavõtte kirikukohtu suunal. Konsistoorium leidis, et kui nõustuda kohtu argumentatsiooniga konsistooriumi legitiimsuse kohta, siis poleks ka kohus ise olnud legitiimne. Kirikupäev otsustas tühistada kohtu otsuse ning saata asja uuesti arutamiseks konsistooriumile.³² Kirikupäeval kritiseeris konsistooriumi ettepanekut Viljandi Pauluse koguduse õpetaja ja aktiivne poliitik Jaan Lattik, nimetades seda kohtu sõltumatust ründavaks revolutsiooniks.³³

Vaimulik Ülemkohus kogunes uuesti 10. augustil 1928 ning kuigi koosolekul kõneldu fikseeriti neutraalses ülevaatlikus protokollis,³⁴ õhkub sellest osalejate selget pahameelt. Protokolli järgi peeti pikki läbirääkimisi, mille kulminatsiooniks otsustasid kohtu kõik

³¹ Vaimuliku Ülemkohtu otsus 1928. aastal, veebruari kuu 9. päeval, 9.02.1928 – EELKKA.1.5.10, pagineerimata.

³² X Kirikupäev Tallinnas 19.–21. juunil 1928: protokoll – EELKKA.1.1.78, l 46.

³³ Samas, l 22.

³⁴ 1928. aastal, augusti kuu 10. päeval (protokoll). 10.08.1928 – EELKKA.1.3.1, l 5.

ilmalikud liikmed, s.t juristid Gabler ja Uluots ning teoloog Põld tagasi astuda. Nii pidi 1929. aasta juunis kogunenud XI kirikupäev valima uue kohtukoosseisu, kuhu kuulusid vandeadvokaat Hugo Naaris, kohtunik Konstantin Tassa, kolonel Siegfried Pinding ning praostid Mohrfeldt ja Thomson (KT 1929, nr 3, lk 14).

Tallmeistri protsess polnud aga sellega veel lõppenud. 10. oktoobril heitis konsistoorium Tallmeistrile uuesti ja samadel põhjustel vaimuliku seisusest välja.³⁵ Ka nüüd kasutati väljendit „vaimulik seisus“. Seekord aga ilmselt kiirustamisest ei saadatud Tallmeistrile materjale tutvumiseks ega antud talle võimalust oma seisukohtade esitamiseks. Tallmeister esitas ka selle uue otsuse peale apellatsiooni, milles leidis, et konsistooriumi väited on aegunud ning lisaks olevat uus otsus vastuolus põhimääruse §-ga 48, mille kohaselt olid ülemkohtu otsused lõplikud. Vaimulik Ülemkohus – nüüd juba uues koosseisus – nõustus taas Tallmeistri väidetega ning tühistas 20. juunil 1930 konsistooriumi otsuse ja leidis, et vajadusel tuleks kogu menetlust alustada algusest.³⁶

Kuigi juba sel teiselgi korral eiras konsistoorium õigusemõistmise põhimõtet *ne bis in idem*³⁷, alustati 1930. aasta novembris veel kolmandatki korda Tallmeistri tagandamise menetlust. Konsistoorium kutsus taas Tallmeistri välja, mille peale Tallmeister osutas asjaolule, et VELKS §-de 559–607 järgi pidanuks konsistoorium tegema enne menetluse alustamist koguduses visitatsiooni. Seepeale protsess peatati, visitatsioon viidi 1932. aasta mais küll läbi, kuid uut uurimist ei alustatud. Pinged konsistooriumi ja liberaalse voolu vahel olid lõdvenenud. Ilmselt oli põhjuseks vahepeal muutunud konsistooriumi koosseis, kel polnud enam huvi Tallmeistri tagandamise vastu (Rohtmets 2012: 421).

Tallmeistri protsessi olulisus ei peitu pelgalt selle kestuses ega laias kõlapinnas kiriku ringkondades, vaid asjaolus, et siin tõstatati olulisi küsimusi Vaimuliku Ülemkohtu rolli ja pädevuse kohta. Asja lahendades ei olnud kohus kõigest ekspertarvamust pakkuv vaidluskomisjon – kohtu seisukohad erinesid oluliselt kirikuvalitsuse omadest fundamentaalsetes küsimustes, nagu seda oli kirikuorganite legitiimsuse küsimus. Vaidlus kohtu rolli üle ehk kas selle otsused on lõplikud või siiski kirikupäeva poolt uuesti kontrollitavad, puudutas laiemalt võimude lahususe küsimust EELK sees. Seni oli õiguslik

³⁵ 10. oktoobril 1928 aastal (protokoll) – EELKKA.1.5.20, pagineerimata.

³⁶ Eesti Evangeeliumi Luteri Kiriku Vaimulik Ülemkohus, Protokoll, 20.06.1930 – EELKKA.1.5.20, pagineerimata.

³⁷ Ladinakeelne väljend *ne bis in idem* (vahel ka *non bis in idem*) tähendab otsetõlkes „mitte kaks korda ühe (asja) eest“. Selle põhimõtte järgi ei tohi kedagi teist korda kohtu alla anda ega karistada teo eest, milles teda vastavalt seadusele on mõistetud lõplikult süüdi või õigeks.

regulatsioon olnud vastuoluline: kohtu tegevust reguleeris tsaariaegne VELKS, teiste kirikuorganite töö oli korraldatud demokraatliku põhikirjaga. Tallmeistri kohtuasja kaalukusest annab aimu ka fakt, et piiskop Jakob Kukk pidas vajalikuks arutada isiklikult Riigikohtu esimees Kaarel Partsiga Tallmeistri vastuväidet kirikuorganite legitiimsuse puudumisest (Rohtmets 2012: 417). Parts oli osalenud ka EELK esimese põhikirja väljatöötamisel.³⁸ On tõenäoline, et Tallmeistri protsess andis õppetunni põhikirja edasiseks reformimiseks. 1935. aasta põhimääruses³⁹ oli selgelt määratletud, et Vaimuliku Ülemkohtu otsused on lõplikud (§ 248) ning lisaks sätestati, et põhikirja puudutavad kohtuotsused kuuluvad avaldamisele Kiriku Teatajaks ning on õiguslikult siduvateks suunisteks põhikirja tõlgendamisel (§ 247).

Vaimulik Ülemkohus tegutses kuni 1934. aasta kirikute ja nende liitude seaduse⁴⁰ (lühendatult KS) ja EELK uue põhimääruse jõustumiseni 1935. aastal. 1933. aasta XV kirikupäeval valiti kohtu viimane koosseis, kuhu kuulusid Tartu Ülikooli Rooma õiguse dotsent Ernst Ein, notar Jakob Kristelstein, vandeadvokaat Rudolf Kuusmaa, õpetaja Joosep Liiv ja praost Thomson, kes oli olnud ka eelmise koosseisu liige (KT 1933, nr 3, lk 4). 1934. aasta seaduse vastuvõtmine tähistas kursimuutust riigi ja kiriku suhetes. Võrreldes 1925. aasta UNLS-ga oli uus seadus autoritaarse iseloomuga (Meder 1938: 14). Ühelt poolt küll laiendati kiriku seniseid õigusi, kuid eelkõige suurendati riigivõimu kontrolli kiriku tegevuse üle, võimaldades näiteks siseministril vetostada vaimulike määramisi (KS § 19), riigivanemal piiskopi ametisse nimetamist (KS § 18) ning Vabariigi Valitsusel avaliku korra huvides seistada ka terve konsistooriumi tegevus (KS § 20). Suurenesid ka nõuded kiriku institutsioonide toimimisele. Uus seadus kohustas looma kiriku juurde kaheastmelise kohtusüsteemi (KS § 24), millega seoses muutus EELK senine kohtupidamise kord. 1934. aasta järgne kiriku kohtusüsteem erines nii oluliselt seni VELKS-le toetunud korraldusest, et väärrib põhjalikumalt käsitlemist iseseisvas uurimuses.

Kokkuvõte

Enne Eesti iseseisvumist olid konsistooriumi kohtud rangelt seisuslikud asutused sarnaselt talurahvakohtute ja aadlike kohtutega. Nende pädevuses oli eelkõige seisuse liikmete õiguste

³⁸ Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917. - EELKKA.1.1.66, l 41.

³⁹ Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku (E.E.L.K.) põhimäärused. – RT 1935, 43, 438.

⁴⁰ Kirikute ja usuühingute seadus. – RT 1934, 107, 840.

kaitse. Kõik vaimulikke puudutavad kohtuasjad allusid konsistooriumile ning riiklikud kohtud said neid menetlusse võtta üksnes erandlikel juhtudel. Seejuures olid kohtuotsused lõplikud ning neid ei saanud vaidlustada isegi Valitsevas Senatis, keisririigi kõrgeimas apellatsiooniastmes. Samuti allusid konsistooriumile kõik lahutusasjad: abielude lahutamine, hooldusõiguse otsustamine ning uuesti abiellumise lubamine või keelamine. Ka nendes asjades tegid vaimulikud kohtud lõpliku otsuse, mida polnud võimalik vaidlustada ilmalikes kohtutes.

Konsistooriumi tööd puudutav õiguslik raamistik oli Eesti iseseisvumise järel sarnane üldisele õiguskorrale. Esialgu jäi kehtima Vene impeeriumi aegne seisuslik kirikuseadus sellises ulatuses, nagu see oli võimalik seisteta ühiskonnas. Kehtima jäetud VELKS andis aga konsistooriumile tugeva positsiooni ka Eesti kohtusüsteemis, toimides ainsa seisusliku kohtuasutusena. Nii oli konsistooriumi otsus jõult võrreldav rahukohtuga ning edasikaebestantsi Usuasjade Kolleegiumi otsus võrdne rahukogu otsusega. 1922. aasta abieluseadusega kaotati konsistooriumi kohtupädevus abieluasjades ja 1923. aasta abieluasjade kohtupidamise korraga ka lahutusasjades. See vähendas oluliselt konsistooriumi kohtutööd, võimaldades keskenduda pigem kirikusisestele küsimustele.

1925. aasta UNLS realiseeris kiriku lahutamise riigist, mille tulemusel Usuasjade Kolleegiumi tegevus lõpetati ning konsistoorium kaotas riikliku kohtupidamisfunktsiooni. Õiguslikult oli EELK nüüd võrdne teiste ühingutega. Sel perioodil loodi konsistooriumi apellatsiooniastmena Vaimulik Ülemkohus kiriku sees, asendamaks Usuasjade Kolleegiumit siseministeriumis. Üleminekuperioodile omaselt esines vastuolusid, näiteks impeeriumi seadust rakendava ning demokraatlikust põhikirjast juhinduvate kirikuorganite vahel. Peagi tõestas Vaimulik Ülemkohus, et ta ei ole pelgalt konsistooriumi otsuste juurde eriarvamust pakkuv vaidluskomisjon, vaid sõltumatu kohtuinstants. Tema otsused mõjutasid otseselt EELK õiguslikku arengut, nagu seda näitas Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeistri protsess, milles avaldus kirikut lõhestanud vaimulikkonna konflikt.

Kuigi võiks arvata, et iseseisvumisjärgses demokraatlikus võrdõiguslikus ühiskonnas pidi selline seisusliku ühiskonna pärandina seonduv asutus hääbuma, näitavad edasised arengud vastupidist. 1934. aastal riigivanema dekreediga kehtestatud Kirikute ja usuühingute seadusega küll muudeti senist kohtukorraldust põhjalikult, aga samas ka kinnistati kirikukohtute institutsioon. Kuivõrd 1934/35. aasta reformiga muutus oluliselt varasem,

tsaariajast pärit kohtupidamise kord, väärrib 1935–1940. aastate kohtukorraldus ja kirikukohtute praktika tulevikus põhjalikumat uurimist.

Autor tänab Tartu Ülikooli õiguse ajaloo professorit Marju Luts-Sootaki ja EELK konsistooriumi arhivaari Janis Tobrelutsu abi eest artikli valmimisel.

Lühendid

EELKKA – Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv;

EELK – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik;

ERA – Eesti Riigiarhiiv;

KS – Kirikute ja nende liitude seadus;

KT – Kiriku Teataja;

RA – Rahvusarhiiv;

RT – Riigi Teataja;

UNLS – Usuhingute ja nende liitude seadus;

VELKS – Vene Evangeeliumi Luterliku Kiriku Seadus.

Kirjandus

Altnurme, R. (Koost.). 2018. Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Anepaio, T. 1994. Eesti Vabariigi kohtukorralduse kujunemine. – Kleio, nr 9, lk 25-28.

Andresen, A. 2008. Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Andresen, A. 2018. 1832. aasta kirikuseadus ja kirikukorralduse reform. – Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele. Koost. Altnurme, R. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Andresen, A. 2004. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832 (= Dissertationes historiae Universitatis Tartuens 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Arumäe, U. 2016. Derivatiivse ja originaarse kirikuõiguse sõlmpunktid läbi organisatsiooni ja juhtimise õigusliku korralduse prisma E.E.L.K. asutamisest kuni EELK-ni anno 2016.

Magistritöö, Tallinn: EELK Usuteaduste Instituut (käsikiri kättesaadav EELK Usuteaduste Instituudis).

Brandt, A. 1928. Kiriku ja riigi vahekorra Eestis. – Õigus 1928, nr 2, lk 33–39.

Eesti 1920–1930: arvuline ülevaade. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1931.

Hattenhauer, H. 2007. Euroopa Õigusajalugu. Tallinn: Juura.

Kiviorg, M. 1997. Kirikuõigus Eesti Vabariigi avaliku õiguse osana (aastate 1918–1940 ja 1991–1996 võrdlev analüüs). – Juridica 1997, nr 7, lk 465–471.

Kiviorg, M. 1996. Kirikuõigus avaliku õiguse osana Eesti Vabariigis (võrdlev analüüs 1918–1940 a. ja 1991–1996. a.). Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli õigusteaduskond (käsikiri kättesaadav TÜ raamatukogus).

Köpp, J. 1940. Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Meder W. 1938. Ülevaade Eesti kirikuõigusest. – Õigus 1938, nr 1, lk 10–26.

Rebane, I. 1982. Kohtud Eestis läbi aegade. Toronto: Estoprint Ltd.

Rohtmets P. 2021. Friedrich Akel: silmaarst, diplomaat ja riigimees. Tartu: Rahvusrhiiv.

Rohtmets P. 2018. Riik ja usulised ühendused. Tallinn: Siseministeerium.

Rohtmets, P. 2012. Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934 (= Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 26). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rohtmets, P; Salumäe E. 2011. Eesti evangeelne luterlik vaba rahvakirik. – Akadeemia 2011, nr 5, lk 1135–1177.

Saard R. 2010. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost. – Akadeemia 2010, nr 12, lk 2177–2232.

Saard R. 2020. Härraskirikust rahvakirikuks. Tallinn: Argo.

Saard, R. 2018. Ristitud Eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo.

Schneider, H. 1994. Kohtud Eestis: minevikus ja tänapäeval. Tartu: Riigikohus.

Salumäe, E. 1996. Riigi ja kiriku õiguslikud vahekorrad Eestis. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikooli õigusteaduskond (käsikiri kättesaadav TÜ raamatukogus).

Usuasjade kolleegiumi asemele vaimulik ülemkohus - Kaja 1926, nr 199, lk 5.

Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934.

II Riigikogu: IX istungjärk: [5. oktoober–18. detsember 1925]: protokollid nr 253–302. Tallinn: Riigikogu, 1925.

Veem, K. 1988. Eesti vaba rahvakirik. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat.

Perioodika

Kiriku teataja 1924–1940.

Õigusaktid

Svod zakonov Rossiiskoi Imperii, XI kd, II raamat. 1896.

Weneriigi Ewangeliumi–Lutheruse Usu kiriku Seadus. Tõlk. Lõo, J.. Jurjew: R. Sööt, 1899.

Manifest kõigile Eestimaa rahwastele. – RT 1918, 1, lk 1.

Ajutise Walitsuse Poolt 12. weebr. 1919. a. wastuwõetud seadus. Administratiw-kohtu kord. – RT 1919, 10, 23.

Ajutise Walitsuse poolt 18. weebr. 1919. a. wastuwõetud määrus. Ew.-Lutheri usu konsistoriumite asjus. – RT 1919, 12, 30.

Ajutise Walitsuse poolt 18. weebr. 1919. a. wastuwõetud seadus kohtupidamiskorra muutmine waimulikkudes ja poliitilistes üleastlistes tegudes. – RT 1919, 12, 31.

Ajutise Walitsuse poolt 15. aprillil 1919. a. wastuwõetud seadus. Ew. Lutheri usu koguduste omawalitsuse ajutine korraldus. – RT 1919, 28–29, 71.

Asutawa Kogu poolt 4. juunil 1919. a. wastuwõetud Eesti wabariigi walitsemise ajutine kord. – RT 1919, 44, 91.

Asutawa kogu poolt 9. juunil 1920 a. wastuwõetud seisuste kaotamise seadus. – RT 1920, 129–130, 254.

Asutawa Kogu poolt 15. juunil 1920 a. wastuwõetud Eesti wabariigi põhiseadus - RT1920, 113–114, 243.

Eesti Ewangeeliumi Lutheruse Kiriku põhikiri. Tallinn: J. H. Gressel, 1920.

Wabariigi põhiseaduse § 60 p. 8 põhjal 19. weebr. 1921 a. wastuwõetud wabariigi walitsuse otsus – RT 1921,14, lk 86.

Riigikogu poolt 27. oktoobril 1922 a. wastuwõetud Abielu seadus. - RT 1922, 138, 88

Riigikogu poolt 20. weebruaril 1923 a. wastuwõetud Abielu asjade kohtupidamise kord. - RT 1923, 33–34, 22

Riigikogu poolt 12. novembril 1925 a. vastu võetud Usuhingute ja nende liitude seadus. – RT 1925, 183–184, 96.

Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku Põhikiri. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi väljaanne, 1926.

Kirikute ja usuhingute seadus. – RT 1934, 107, 840.

Eesti evangeeliumi–luteriusu kiriku (E.E.L.K.) põhimäärused. – RT 1935, 43, 438.

Arhiiviallikad

EELK Konsistooriumi arhiiv

EELKKA.1 – Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoorium.

Rahvusarhiiv

ERA.14 – Siseministeerium.

EAA.2071 – Eugen von Nottbecki ürikute ja pitserte kogu.

Ecclesiastical courts in the early years of the Republic of Estonia

Summary

Before Estonia's independence, Consistory courts were strictly feudal institutions, similar to peasant and noble courts. They were primarily responsible for protecting the rights of members of the estate. All cases concerning clergymen were subject to the jurisdiction of the Consistory and could only be heard by state courts in exceptional cases. However, the judgments were final and could not be challenged even in the Governing Senate of the Russian Imperium, the highest level of appeal in the Empire. The Consistory was also responsible for all divorce cases: it was competent for divorcing marriages, deciding on custody and allowing or forbidding remarriage. In these cases, too, the ecclesiastical courts made the final decision, which could not be challenged in the secular courts.

The legal framework governing the work of the Consistory was similar to the general legal order after Estonia's independence. Initially, the feudal church law of the Russian Empire remained in force to the extent possible in an egalitarian society. However, the Law of the Evangelical Lutheran Church of the Russian Empire, which remained in force, also gave the Consistory a strong position in the Estonian judicial system as the only feudal court. Thus, the Consistory's decision had the same force as that of the Justice of the Peace, and the decision of the Committee of Religious Affairs was comparable the Commissions of the Peace. The Marriage Act of 1922 abolished the jurisdiction of the Consistory in divorce, and the UNLS of 1925 separated the church from the state. Legally, the Estonian Evangelical Church (EELK) was equal to other associations. During this period, a separate Ecclesiastical Supreme Court was established within the Consistory. As was typical of the transitional period, there were contradictions: for example, between church bodies implementing the law of empire and those guided by a democratic statute of the church. However, the Ecclesiastical Supreme Court soon proved that it was not simply a disputes committee that disagreed with the decisions of the Consistory. Its decisions had a direct effect on the legal development of the EELK, as demonstrated by the trial of Theodor Tallmeister, a minister of the Pühavaimu congregation, which concerned the clerical conflict that had almost divided the church.

Although one might have thought that in a democratic egalitarian society such an institution, associated as it was with the heritage of a feudal society, was bound to fade away, subsequent developments show the opposite. The Churches and Religious Associations Act

of 1934, enacted by a decree of the State Elder, radically changed the existing court system, but at the same time consolidated the institution of ecclesiastical courts. Since the reform of 1934/1935 significantly changed the earlier, tsarist, court system, the court system and the practice of church courts between 1935 and 1940 deserves further study.

Kinnituskiri

Käesolevaga kinnitan, et Karl Kristofer Albi artikkel „Kiriklik kohtupidamine Eesti Vabariigi algusaegadel“ avaldatakse väljaandes Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2023. Aastaraamat ilmub 2024. aasta jaanuaris.

Tartus,
5. novembril 2024

Tõnu Tannberg
ÕES-i aastaraamatu toimetaja